Ord och straff

Med undantag för några mycket korta perioder har det aldrig rått yttrandefrihet i Ryssland. Strukturellt sett är landet detsamma som det varit i århundraden.

Av Bengt Jangfeldt

1

Bengt Jangfeldt är författare, forskare och docent i slaviska språk.

År 1836 publicerade den ryske filosofen Pjotr Tjaadajev i tidskriften *Teleskop* ett ”Filosofiskt brev” som diskuterade Rysslands historiska väg – det vill säga frågan huruvida Ryssland tillhör, eller borde tillhöra, den västerländska civilisationen eller om landet utgör en egen civilisation med djupa rötter i den egna historien. Frågan är som vi vet lika aktuell idag, nästan 200 år senare. Skillnaden är att idag argumenterar den ena ståndpunkten inte med pennan utan med svärdet.

Tjaadajev hävdade i sin essä att Ryssland var ett land som stod utanför den universella historiska gemenskapen. Till skillnad från andra folk lever Ryssland i ”ett trångt nu utan förflutet och utan framtid, i ett tillstånd av stiltje”, skriver han. Landet har aldrig tillhört någon av ”mänsklighetens stora familjer, varken till väst eller till öst”: ”Det är som om vi existerade utanför tiden, som om vi inte berörts av människosläktets universella fostran.”

Ett resultat av detta historiska utanförskap har blivit att det som hos andra folk är ”en vana, en instinkt, tvingas vi hamra in i våra huvuden med våld”. Eftersom Ryssland är en kultur som bygger på lån och imitation ”finns det hos oss ingen inre utveckling, inget naturligt framåtskridande; nya idéer sopar undan de gamla eftersom de inte följer på dessa utan hämtas ovisst varifrån”. Enligt Tjaadajev är Ryssland ett undantag bland folken. ”Vi tillhör de folk som inte tycks utgöra en integrerad del av mänskligheten utan bara finns till för att tjäna som en viktig lärdom för andra folk.”

Under dessa omständigheter kan ingen god samhällsordning inrättas. En sådan kunde enligt Tjaadajev bara uppnås i det katolska Västeuropa, vars tradition av teologiska diskussioner under renässansen spillde över på andra lärdomsområden. Universitet grundades, antiken återupptäcktes och därmed den romerska rätten, filosofin utvecklades, tankar byttes och bröts, argumenten vässades.

Annat var det i Ryssland, som dominerades av den ryska ortodoxa kyrkan – den enskilda institution som enligt Tjaadajev bar största skulden till att Ryssland lämnats utanför historiens huvudfåra. När Kievryssland 988 antog kristendomen var det i dess östromerska, bysantinska, variant och när Bysans år 1453 föll åt turkarna och blev muslimskt övertog Moskvariket rollen som den ortodoxa kristenhetens centrum.

Teologiska diskussioner förekom förvisso också i den ortodoxa kyrkan, men dessa avhandlade huvudsakligen frågor som formulerats av de tidiga kyrkofäderna och var inte intellektuella meningsutbyten. Där katolicismen var progressiv var den ortodoxa kyrkan enligt Tjaadajev regressiv. Ett exempel på detta var livegenskapen, som band över hälften av den ryska befolkningen till jorden som slavar – en ”kräftsvulst” som höll på att förgöra Ryssland och som sanktionerades av kyrkan.

Att man som Tjaadajev kunde ägna sig åt fria och kontroversiella historiska reflektioner var något nytt i Ryssland, som var en ung kultur och saknade filosofiska traditioner. Publiceringen av essän utgjorde startskottet på en debatt som kom att prägla de följande decenniernas intellektuella diskurs i Ryssland. Enligt en av hans samtida, den västerländskt inriktade filosofen och författaren Alexander Herzen, genljöd brevet som ”ett skott i mörka natten” som fick hans generation att vakna till insikt om de verkliga förhållandena i landet.

Den stat som Tjaadajev utmanade var ett enväldigt kejsardöme, i dess moderna form skapat av Peter den store drygt hundra år tidigare. Peter har en särställning både i den ryska historien och i det ryska historiemedvetandet och synen på honom och hans försök att ”västernisera” Ryssland var en vattendelare i de diskussioner om Rysslands nationella identitet som följde på publiceringen av Tjaadajevs brev. 1900-talsfilosofen Nikolaj Berdjajev formulerade frågeställningen sålunda:

> *Är Rysslands väg densamma som Västeuropas, det vill säga det universella framåtskridandets och den universella civilisationens, och Rysslands enda särdrag dess efterblivenhet, eller har Ryssland en egen väg och tillhör en annan civilisationstyp?*

Tjaadajevs tankar gick stick i stäv mot den förhärskande ideologin i 1830-talets Ryssland och

FOTO: ALAMY

> Den stat som Tjaadajev utmanade var ett enväldigt kejsardöme, i dess moderna form skapat av Peter den store drygt hundra år tidigare.

reaktionen lät inte vänta på sig. Polisen genomförde omedelbart en husrannsakan hos författaren och beslagtog alla hans papper, och kejsar Nikolaj I förklarade för folkbildningsministern Sergej Uvarov att essän var ”en röra av huvudlöst strunt, värdigt en galning”. Det var första (men långt ifrån sista) gången i Ryssland som en författare förklarats sinnessjuk av politiska skäl. Tjaadajev sattes under ”medicinsk bevakning” och fick aldrig mera publicera en rad.

Tjaadajevs straff kan förefalla hårt med tanke på att det rörde sig om en text som publicerats ››

Isak Babel efter att ha gripits av säkerhetspolisen. FOTO: ALAMY

> De repressiva åtgärderna var under 1800-talet ändå relativt milda. Ingen avrättades ju. Annat var det under den period i rysk historia då Ryssland kallade sig Sovjetunionen.

i en tidskrift med 800 prenumeranter, och dessutom på franska. Rimligtvis delade flertalet läsare dessutom redan hans åsikter. Men liknande övergrepp är inte undantag utan regel i rysk historia. I skrivande stund befinner sig en stor del av den ryska intelligentsian i exil, fängelse eller läger, bortstött av en skuggrädd regim som påminner starkt om den som förklarade Tjaadajev otillräknelig.

Ordet har aldrig varit fritt i Ryssland, med undantag för några mycket korta perioder: åtta månader mellan februarirevolutionen och oktoberkuppen 1917 och några år efter Sovjetunionens fall 1991. Strukturellt sett är dagens Ryssland samma land som det har varit i århundraden: en stat som kontrolleras av en politisk och ekonomisk elit stöttad av en säkerhetstjänst som inte skyr några medel när det gäller att försvara elitens ställning – och sin egen.

Ja, men Tolstoj? invänder ni. Dostojevskij! Pusjkin! Alla dessa lysande företrädare för den stora ryska litteraturen! De kunde ju publicera sig! Det stämmer. Men de undgick inte heller repressalier. I själva verket är det nästan ingen rysk författare av rang som sluppit censur, publiceringsförbud, förtal, förvisning inom eller utom landet, eller värre.

Den ryska litteraturen är mycket ung. Den föddes under andra hälften av 1700-talet, 500 år efter den italienska renässansen, 200 år efter Shakespeare. Redan de första författarna råkade illa ut så snart de vågade peka på missförhållanden i det ryska samhället: Alexander Radisjtjev, författare till den av franska upplysningsidéer inspirerade boken *Resa från Sankt Petersburg till Moskva* dömdes 1790 till döden men fick domen förvandlad till tio års förvisning. Två år senare fängslades Nikolaj Novikov, tidskriftsredaktör och frimurare, ”för förbindelser med utländska hemliga sällskap” och sattes på fästning. Märk väl, detta skedde under Katarina den stora, upplysningsmonarken på den ryska tronen.

Under 1800- och 1900-talen fortsatte och ökade förtrycket av ryska författare. (Se faktarutan.)

Av de stora 1800-talsförfattarna är det bara en som lyckats undgå statens straffande hand:

Förföljda och fängslade

1800-talet

Alexander Pusjkin, Rysslands nationalskald och – jag försäkrar dem som inte kan ryska! – en av världshistoriens främsta diktare, förvisades två gånger inom landet, belades med utreseförbud och sattes under kejsarens personliga censur.

Michail Lermontov, Rysslands andra stora 1800-talspoet, förvisades två gånger till Kaukasus, första gången för en dikt skriven med anledning av Pusjkins död.

Ivan Turgenjev, romanförfattaren, förvisades till sitt gods för en artikel han skrivit om Nikolaj Gogol och valde att tillbringa resten av sitt liv utomlands.

Fjodor Dostojevskij dömdes 1849 till döden för deltagande i en socialistisk studiecirkel, satt tio år på tukthus i Sibirien efter att först ha skenavrättats.

Leo Tolstoj, giganten bland ryska romanförfattare och samhällsdebattörer, uteslöts ur den ryska kyrkan för kätteri och hans bok *Ma religion* (1885. svensk titel: *Hvari min tro består*) kunde bara publiceras i utlandet.

Maxim Gorkij, blev fängslad och förvisad inom landet samt landsförvisad.

Alexander Herzen, den store liberale tänkaren, förvisades till Sibirien och lämnade sedan Ryssland och tillbringade resten av sitt liv i Västeuropa.

1900-talet

Poeterna som tillhörde den ryska poesins storhetstid under de första decennierna:

Boris Pasternak: publiceringsförbud, förföljd och förtalad i samband med Nobelpriset 1958 (som han förbjöds att ta emot).

Anna Achmatova: publiceringsförbud. Första maken avrättad, andra maken död i Gulag, sonen tolv år i läger.

Anton Tjechov. Möjligen kan till den kategorin också hänföras Nikolaj Gogol, som dock levde i Italien i tolv år i självvald exil.

De repressiva åtgärderna var under 1800-talet ändå relativt milda. Ingen avrättades ju. Annat var det under den period i rysk historia då Ryssland kallade sig Sovjetunionen.

Under det kommunistiska styret 1917–1991 mördades 464 författare medan 252 arresterades, förvisades, sattes i arbetsläger eller drevs till självmord – de flesta under en tjugoårsperiod. Det samlade antalet är således 716. Siffran är oerhörd, i synnerhet när man betänker att den bara omfattar författare, inte andra personer med intellektuella eller konstnärliga yrken (filosofer, musiker, teatermän, ingenjörer, vetenskapsmän, lärare m m). Hösten 1922 förvisades till exempel 200 filosofer – landets intellektuella elit – in corpore från Sovjetunionen och fick aldrig återvända.

Varje gång intellektuella i Ryssland förföljs upprörs vi. ”Hur kan man göra så mot sina medborgare?” Med kunskap om den ryska historien bör vi dock inte förvånas. Om vi gör det beror det på att vi har vant oss att se på Ryssland genom den ryska kulturens förföriska prisma: böckerna, filmerna, baletten, musiken, konsten. ”Rysk kultur”, tänker vi gillande, ”den ryska intelligentian”. Ändå vet vi att kulturen och intelligentian bara är det tunna höljet på en monstruös, repressiv statsapparat som gång på gång begår övergrepp mot sina medborgare. År efter år, decennium efter decennium, århundrade efter århundrade.

Om vi istället för att betrakta Ryssland genom kulturens prisma ser landet som den diktatur det alltid har varit framstår förbuden, censuringreppen, arresteringarna, landsförvisningarna och avrättningarna inte som anomalier. Snarare är det lagbundna inslag i ett land vars politiska system i grunden inte ändrats sedan det en gång förklarade sig som arvtagare till det bysantinska riket. En sådan förskjutning av fokus förtar inte vår upprördhet över de intellektuellas vedermödor men gör det möjligt att sätta in i dem i ett vidare historiskt perspektiv av övervåld från den ryska statens sida. Den har alltid styrt sina medborgare med järnhand och alltid

Pjotr Tjaadajev: utmanaren. FOTO: ALAMY

Ändå vet vi att kulturen och intelligentian bara är det tunna höljet på en monstruös, repressiv statsapparat som gång på gång begår övergrepp mot sina medborgare.

Nikolaj Gumiljov (Achmatovas första man): avrättad 1921, falskeligen anklagad för konspiration mot Sovjetmakten.

Marina Tsvetajeva: publiceringsförbud, driven till självmord efter att ha återvänt till Sovjetunionen efter decennier i exil.

Osip Mandelstam: publiceringsförbud, död i sibiriskt arbetsläger 1938 efter flera inrikes förvisningar.

Alexander Blok: avled 1921 efter att förvägrats utresevisum för att kurera sin hälsa.

Vladimir Majakovskij: driven till självmord 1930.

Prosaförfattarna som utsattes för repressalier var inte färre, här några av de mest kända:

Isak Babel: fängslad 1939 anklagad för spioneri och terrorism, avrättad.

Michail Bulgakov: publiceringsförbud.

Daniil Charms: publiceringsförbud, fängslad flera gånger, död av svält på psykiatrisk fängelseklinik 1942.

Andrej Sinjavskij: publiceringsförbud, dömd till straffarbete 1966, från 1973 i emigration i Paris.

Till dem som utsattes för repressalier hörde tre Nobelpristagare:

Ivan Bunin: publiceringsförbud, flydde Sovjetunionen 1920. Nobelpris 1933.

Alexander Solzjenitsyn: publiceringsförbud, läger, landsförvisning. Nobelpris 1970.

Joseph Brodsky: publiceringsförbud, förvisning inom landet, landsförvisning. Nobelpris 1987.

>>

”Ordet, litteraturen, har aldrig mäktat att skapa ett anständigt politiskt system i Ryssland, vare sig 1917 eller 1991 eller något annat år.

Joseph Brodsky: idealisten. FOTO: ALAMY

utövat kontroll över kulturlivet. Ibland är denna kontroll mildare, ibland är den hårdare, men den har, med undantag för några få år i Rysslands 1 000-åriga historia, alltid hållit medborgarna i ett fast grepp.

Även om förföljelser och bestraffningar av intellektuella är något av en rysk specialitet är det naturligtvis inte bara i Ryssland som författare har riskerat och riskerar att få betala ett högt pris för sina ord. Exemplen är många, inte minst på landsförvisningar. Ett av de tidigaste är den romerska poeten Ovidius, som år 8 e Kr av kejsar Augustus förvisades till staden Tomis i nuvarande Rumänien där han dog tio år senare.

En av de intressantaste exilförfattarna att jämföra med i vårt sammanhang är Thomas Mann, som lämnade Tyskland 1933 och från USA uppmanade det tyska folket att resa sig mot Hitler. I en motsvarande situation befinner sig dagens ryska författare: motståndet mot Putin och hans regim måste formuleras utifrån, från exilen, eftersom ingen diskussion i hemlandet är möjlig. Likheten mellan de intellektuellas situation i 1930-talets Tyskland och dagens Ryssland är slående.

Lika slående är de ideologiska likheterna mellan staterna som försatt de intellektuella i denna situation. Hitlers ”Stortyskland” liknar Putins ”Ryska värld” – den förre annekterade Sudettyskland och Putin gick in i Krim. Både Putins krig mot Ukraina och Hitlers expansionspolitik möjliggjordes av en naiv syn i väst på Ryssland respektive Tyskland.

Thomas Mann vände sig på 1930- och 40-talen till det tyska folket i radiotal och artiklar från exilen i Kalifornien. Orsakerna till att den tyska nationen ”förförts och skändats” sökte han i den tyska historien, framför allt i den romantiska filosofin, som gett upphov till en berusande känsla av nationell överlägsenhet. Diktaturen kan och skall bekämpas med kultur, med ord, musik, med mera – men det är inte nog.

Manns hat mot Hitlertyskland ledde honom med åren till slutsatsen att det enda verksamma sättet att bekämpa barbariet är en ”militant

FOTO: ALAMY

humanism” som inte drar sig för våld. Han välkomnade de allierades bombningar av sitt fosterland: ”Denna gränslösa gemenhet, detta kräkframkallande bedrägeri, detta skändande av ord och tanke, detta överdimensionerade lustmord på sanningen måste utplånas till varje pris och med alla medel.”

Samma tankar finner man hos ryska intellektuella idag. ”När man älskar sitt land måste man önska att det lider ett förintande nederlag i sitt orättfärdiga krig”, skriver Michail Sjisjkin, rysk romanförfattare bosatt i Schweiz. Sjisjkin är en av dem som under påverkan av Rysslands krig mot Ukraina har rört sig från en tro på ordets makt i riktning mot en militant humanism.

Insikten om ordets begränsade möjligheter kan tyckas självklar, men hos ryska intellektuella finns en mytologi kring Ordet som är en direkt följd av förtrycket av det. Ordet sägs vara den enda kraft som kan stå det onda emot. Det stämmer på ett sätt: mot den politiska makten i Ryssland står inte, som i demokratierna, ett civilsamhälle eller ett folk som har möjlighet att rösta bort den. ”Folket tiger”, skriver Alexander Pusjkin i en av sina pjäser.

Ordet kan leda till eftertanke och skänka tröst och mana till protest. Men duger det till att förändra ett politiskt system, att välta en diktatur? Eller tjänar talet om ordets makt bara som en besvärjelse, i första hand för författare och intellektuella som inte kan eller vill förlika sig med sin vanmakt?

För Nobelpristagaren Joseph Brodsky var ordet en närmast metafysisk entitet och ryskan det språk som är bäst lämpat för litterärt skapande. Om han skulle skapa en teologi blev det, hävdade han, ”en språkets teologi”. Det ryska språket är enligt Brodsky kapabelt inte bara till att skapa stor litteratur utan också ett bättre samhällssystem:

> *Med ett sådant språk, med en sådan befolkning, med så många människor, kommer [Ryssland] oundvikligen att generera både stor kultur och stor poesi och, tror jag, till sist också ett drägligt politiskt system.*

Michail Sjisjkin: Kriget i Ukraina har rubbat hans tro på ordets makt.

FOTO: MATTHIAS WEHNERT/ALAMY

W H Auden: hyste sina tvivel.

FOTO: GISELE FREUND/GETTY IMAGES

Prognosen är tilltalande, men är det rimligt att tro att det ryska språket, författarnas ord, skall kunna generera ”ett drägligt politiskt system”? När allt kommer omkring har Ryssland haft samma språk i hundratals år utan att detta har skett. Varför skulle det ske nu eller i framtiden, om det inte skett tidigare? Den som tydligast har uttryckt tvivel på ordets möjligheter är W H Auden, som paradoxalt nog var Brodskys favoritpoet. 1939, ett år som gav god anledning att begrunda saken, skrev han i dikten ”In Memory of W B Yeats”:

> *For poetry makes nothing happen: it survives*
> *In the valley of its making where executives*
> *Would never want to tamper, flows on south*
> *From ranches of isolation and the busy griefs,*
> *Raw towns that we believe and die in; it survives,*
> *A way of happening, a mouth.*

Brodskys förhoppning är tyvärr from, och illa förankrad i empirin. Ordet, litteraturen, har aldrig mäktat att skapa ett anständigt politiskt system i Ryssland, vare sig 1917 eller 1991 eller något annat år. Därför ser den stat som Tjaadajev utmanade i sitt ”Filosofiska brev” i grunden likadan ut idag, snart 200 år senare: reaktionär, nationalistisk, caesareopapistisk. Därför bemöts den som hävdar att Ryssland måste överge sin särartsmyt och utvecklas i västerländsk, demokratisk riktning, på samma sätt som 1800-talets Tjaadajev.

> Insikten om ordets begränsade möjligheter kan tyckas självklar, men hos ryska intellektuella finns en mytologi kring Ordet som är en direkt följd av förtrycket av det.

Texten är en redigerad version av essän *Ord och straff. Tankar kring den ryska statens beständighet* publicerad i antologin *Människan och läsandet. Aspekter på en livsavgörande aktivitet* utgiven av Bokförlaget Stolpe (2024).